

તાત્પર્ય વિશે બે વાત

અવિરત ચાલેલા સ્વાધ્યાયનો આ સાર એટલે ‘તાત્પર્ય’. તાત્પર્યના કોશગત અર્થ તો ભાવાર્થ, મતલબ, સાર, હેતુ અને ધારણા જેવા થતાં હશે પણ અહીં મૂકાયેલા અભ્યાસલેખો આજ સુધી ગુજરાતી સાહિત્યને સેવવાનો જે આનંદ ઉપલબ્ધ થયો એને રજૂ કરે છે. ‘તાત્પર્ય’ના છેલ્લા કેફિયત લેખમાં એ વાત જરા વિસ્તારથી ચીંધી છે.

વિવેચનનો કોઈ પણ ખૂણો આનંદથી ભર્યો ભર્યો હોય છે અને એની પ્રતીતિ આ લેખો વેળાએ થઈ છે. એ કારણે કોઈ પણ અભ્યાસનું તાત્પર્ય અંતે તો રસ છે. અહીં સાંપ્રત વિવેચનની સાથે આપણી વિવેચન પરંપરાના ધ્યાનાર્હ બિંદુઓ સુધી પહોંચવાનો જે યત્ન છે એ આપ સૌને પણ આનંદ આપશે એવી આશા છે.

‘તાત્પર્ય’ના પંદર લેખો વિવિધ દિશાને અંકે કરે છે. આ તમામ લેખોને પ્રકાશિત કરનારા નોંધપાત્ર સામયિક સંપાદકોને વંદન. એમાં કેટલાક દીર્ઘ અભ્યાસ પણ છે. ટૂંકમાં એ સઘળા મારી અભ્યાસયાત્રાના સૂચક છે. અતંદ્ર પરિશ્રમથી આ ઉપરાંત સંપાદકીય લખાણો, વિવિધ સામયિકોમાં ને ખાસ કરીને ‘પ્રત્યક્ષ’ સામયિકમાં કરેલી મહત્વના ગ્રંથોની સમીક્ષાઓ, ‘ગુજરાત મિત્ર’માં સળંગ છ વર્ષ સુધી ચલાવેલા ‘અક્ષરની આરાધના’ જેવા સ્તંભને કારણે સાહિત્ય અને સાહિત્ય ઉપરાંતના જગતનો જે પરિચય થવા પામ્યો એને હું મારું સહભાગ્ય લેખું છું. અવકાશે એમાંની પસંદ કરેલી સામગ્રી અહીં પ્રકાશિત થઈ રહી છે.

કોઈ પણ અંગત ઓળખ વિના જેન ઓપસે આ પુસ્તકને પ્રગટ કરવાનું સ્વીકાર્યું અને તેને રંગેરૂપે ઉત્તમ ઘાટ આપવાનો યત્ન કર્યો છે એનો સર્વાધિક આનંદ છે. જેન ઓપસની સમગ્ર ટીમને અભિનંદું છું. આ ક્ષણે મૂગું હેત વરસાવતી દર્શના અને કળાકાર દીકરા યશને પણ યાદ કરું છું.

સ્નેહાદર સાથે,

– કિશોર વ્યાસ

વિવેચકનું સામાજિક ઉત્તરદાયિત્વ

સામાજિક વ્યવહાર જાળવવા કોઈના ઘરે મળવાહળવા જવાના પ્રસંગો આપણને ગમે કે ન ગમે, વેઠવા જ પડતા હોય છે. એ આપણે ત્યાં બેસી ગયા હોય, મળી ને હળી ગયા હોય ત્યારે આપણે પણ એને ત્યાં ધાડ પાડી એને ચોંકાવી દેવાનો ક્યારેક કારસો કરતા હોઈએ છીએ. એમના ઠેકાણા વિશે કોઈ જાણીતા લાગતા માણસને પૂછીએ અને એ માણસ આપણને ભુલભુલામાણીમાં નાખે તો આપણે આગળપાછળ થયા કરીએ, ગોળગોળ ઘૂમ્યા કરીએ. વિચાર્યું તો હોય કે પેલો જરા જેટલો પણ આગ્રહ કરશે તો અઠે-દ્વારિકા નહીં તો અઠે-જૂનાગઢ તો કરીશું જ. એવા વખતે મળવા ધારેલા માણસનું મોં પણ જોવા ન મળે ત્યારે શું થાય? પહોંચવાનો બધો આનંદ હવામાં વરાળ બનીને ઊડી જાય ને? વાંકીચૂકી ગલીઓ રચનારને, આટલી મોટી સોસાયટી બનાવનારને, એકસરખી લાગતી મકાનોની કતાર સામે આપણે હૈયાવરાળ કાઢવા લાગીએ એ તો ખરું જ, પણ એનાથી બમાણો ગુસ્સો પેલા રસ્તો બતાવનાર પર નીકળી જાય છે. રસ્તો બતાવનારની આપણે એક જવાબદારી આંકી. એ રસ્તો બતાવે તો રસ્તો સાચો હોવો ઘટે. સાહિત્યકલાનો આનંદ, એની ખૂબી અને ખામીઓ, એની નોખીનોખી ભાત અને સ્વાદનો પોતાની આગવી સૂઝ અને સમજથી આપણને પરિચય કરાવતા રહે એવા વિવેચકનું સામાજિક ઉત્તરદાયિત્વ ભારે ખપનું છે. નહીં તો જ્યાં આપણે પહોંચવાનું છે એના બદલે અવળા રસ્તે લઈ જઈ તમારા આનંદને, તમારી મજાને એ મારી નાખશે. કાં તો તમને પોતાની ગોળગોળ વાતોમાં ભેરવશે અને ખોટકાઈ ગયેલા તાળામાં કૂંચી ફૂંચી કરે અને તાળું બંધનું બંધ રહે એવી દશામાં મૂકશે. એ તમારો હાથ ખેંચી, બાપદાદાના સમ દઈ પોતાના ઘરે તમને લઈ પણ જાય. શા કારણે, ખબર છે? - ત્યાં પોતાની આત્મકથાઓનાં પાનાંઓ ખોલશે. આપવડાઈથી તમે ઢંકાઈ

જશો. બીજાઓને મળેલાં ઇનામ સમારંભોમાં આગળ ઊભા રહી જઈ પોતે જ પાડેલા ફોટાઓમાંથી એકાદ ફોટો તમને સવારસાંજ પૂજા કરવા પણ કદાચ આપે. તમે એ ફોટો લેવાના કે? વિવેચકે સમાજની કલા-રુચિ વિકસાવવી હોય, સાહિત્યઘડતરને માટે એમણે ચારે દિશાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય, ધોરણો માટે લાભાલાભની ક્યારેય પરવા ન કરી હોય એવો વિવેચક તમને દોરે, તમને ત્યાંથી ઉઠાડે. તમે જો રસપિપાસુ છો તો તમને એ ક્યારેય નિરાશ નહીં કરે.

સાહિત્યને આપણે એક સામાજિક ઘટના તરીકે ઓળખીએ છીએ. સર્જક સમાજનો એક સભ્ય છે. એના સંદર્ભમાં સાહિત્યકાર પાસેથી સમાજ જેમ કેટલીક ચોક્કસ અપેક્ષાઓ રાખે છે એમ વિવેચક પાસે પણ અપેક્ષાઓ રાખે. આ આશા-અપેક્ષામાંથી જ સામાજિક જવાબદારી કહો કે ઉત્તરદાયિત્વ કહો, એ ઊભું થાય છે. તીવ્ર સંવેદનશીલ સર્જક સમાજમાં બનતી ઘટનાઓનું આલેખન કરતા હોય છે. ક્યારેક તો સમાજ પણ સર્જકના પ્રતિભાવ માટે અપેક્ષા રાખતો થઈ જાય. આવે વખતે વિવેચક એ ઘટનાઓના સંવેદનથી કંઈ પર નથી હોતો, પણ કૃતિના કલારૂપાંતરને એ નિર્મમ બનીને તપાસે છે. નીરક્ષીરને જુદાં કરી આપે છે. કેવળ સર્જકો જ નહીં, સાહિત્યકૃતિ જ નહીં, સાહિત્યિક સંસ્થાઓ જો પોતાના ઉદ્દેશથી ચલિત થાય તો એમને પણ ટપારે છે. સાહિત્યિક વિવાદોનું વજૂદ તપાસે છે ને પોતાનો યોખો અભિપ્રાય આપતાં એ અચકાતો નથી. સર્જક નારીચેતના પર કલમ ચલાવે, દલિત સાહિત્યને સરજે કે પછી ગ્રામચેતનાનાં સંકુલ આલેખનો કરે ત્યારે વિવેચકે આ કૃતિઓનું પરીક્ષણ પૂર્વગ્રહમુક્ત બનીને કરવાનું રહે. સમાજસુધારાના આવેશથી લખાયેલી કૃતિઓને જોવી, પરખવી ને એમાંથી બહુપરિમાણી કૃતિને જ આગળ લઈ જવાનું કામ એમણે કરવાનું હોય છે. એક બાજુએ એ સાહિત્યસિદ્ધાંત રચી આપે, સાહિત્યનું શાસ્ત્ર ઘડવાનો યત્ન કરે જેને આપણે પારિભાષિક, ટેક્નિકલ, કહીએ પણ બીજી બાજુએ એનું સામાજિક ઉત્તરદાયિત્વ રેઢિયાળ કાર્યક્રમો, વાહવાહ વહેંચતાં પુસ્તક વિમોચનો, પદવીકેન્દ્રી સંશોધનોના થતા રહેતા ઢગલાઓ વિશે પણ વાત કરવા સંકોરે છે. સામાજિક દબાવ દિનપ્રતિદિન વધતો રહ્યો હોય તો પણ વાત ચોર્યા વિના એના વિશે સ્પષ્ટ અને આકરી ભાષામાં કહે છે. આપણા પરિસંવાદો, સંમેલનો, સત્રો, અધિવેશનો અને કાર્યશિબિરોનું વલોણું પાણીમાં ફરી રહ્યું છે એનું ભાન કરાવે છે. રમણ સોનીએ આવા સમારંભોમાં ઉપલબ્ધિઓની થતી રહેલી બાદબાકીનો હિસાબ માંડતાં કેવો વ્યંગ કર્યો છે એ જુઓ: “આપણા મોટા ભાગના પરિસંવાદો

ફિરસા, ધોરણ વિનાના, કંટાળાજનક ભાષણોના જમેલા જેવા હોય છે. એકસરખું સ્તર પણ એનું જળવાતું નથી. સાંભળનારની - જિજ્ઞાસુ શ્રોતાઓની-ધીરજની લગભગ હંમેશાં કસોટી થતી હોય છે. કાર્યક્રમોના કાર્ડમાં આકર્ષક વિષયો ને મોટાં નામો વાંચીને, ઘણી અપેક્ષાથી એ અંદર આવ્યો હોય છે, પણ બધું એવું કડડડભૂસ થતું જાય છે કે એને બહાર ખુલ્લી હવામાં જતા રહેવાનું મન થયા કરે છે, પણ વિવેકના દંડાથી એ દબાયેલો રહે છે. બહાર જવું જોઈએ એવી ઈચ્છા કેમ કરીને છટકી જવું એવી વેતરણમાં ફેરવાઈ જાય છે.” (પરોક્ષ-પ્રત્યક્ષ, પૃ. ૮૩) આ શિયાળા જેવી ટાઢાશમાં જરા હૂંફાળા ડામ ચાંપવાની જવાબદારી આવી પ્રબળ સાહિત્યિક નિસબતથી બાકી કોણ કરે ?

નર્મદ-નવલરામથી આપણે ત્યાં કેવળ દોષદર્શન નહીં, પણ વિવેચનને ઘાટ આપવાની જે મથામણ શરૂ થઈ એમાં સાહિત્યમૂલ્યની ખેવના હતી. વિવેચનનું અર્પણ તો સર્જકો પૂરતું મર્યાદિત રહેતું નથી. કેળવણી પામેલા લોકની રુચિ ઘડવાનું ને એને સંસ્કાર આપવાનું કામ પણ એમાં સમાયેલું હોય છે. વિવેચનની પદ્ધતિ, એનો અભિગમ અને ભાષાના પ્રશ્નોનો સામનો કરીને વિવેચકના સામાજિક ઉત્તરદાયિત્વની આપણે ભાળ મેળવી શકીએ. નવલરામે સખત ટીકાકારની જરૂર છે એમ કહી સારા ગ્રંથોને વખાણવાની ને નઠારાને તોડી પાડવાની વાત કરી. બારે રાશિકા ભલા કહેવાને બદલે ગ્રંથ સારો હોય તો ખખડાવીને સારો કહેવાની ને નઠારો હોય તો શરમ રાખ્યા વિના થોડા ચાબખા લગાવવાની વાત કરી હતી.

સર્જન જેમ આનંદ છે તેમ વિવેચનનો પણ એક આનંદ છે. વ્યાપક સાહિત્ય હિત માટેનું વિવેચન તો સવિશેષ આનંદ આપનારું નીવડવું જોઈએ. વિવેચન સાહિત્યધર્મ-કલાધર્મના ચાસ પાડવા મથે છે. આથી જ વિવેચન એ કલ્યાણકર્મ છે. વિવેચક પોતાની સૂક્ષ્મ પર્યેષક બુદ્ધિથી અને મૌલિક દષ્ટિ વડે સાહિત્યવિચારની નવી દિશાઓને આંકી આપતો હોય છે. પોતાનું એક પદ્ધતિશાસ્ત્ર રચી આપતો હોય છે. કોઈ બીબાઢાળ મોડેલની પાછળ એ દોરવાઈ જતો નથી હોતો. સ્વતંત્ર અભ્યાસો આપવાની સાથે એ વળીવળીને નબળાં, ડોળઘાલુ, બેજવાબદાર સાહિત્યકાર્યોની ઝીણી ટીકા કરે છે. ‘ધર્મપુરવાર્ણન’ નામના પુસ્તક વિશે નવલરામ શું કહે છે એ જુઓ: “એ નામનું એક કવિતાનું ચીંથરું કેટલાક માસથી અમને મળેલું, પણ કોણ જાણે સમજીને જ ક્યાંય એવું સંતાઈ ગયું હતું કે તેની અમે અત્યાર સુધી ખબર લઈ શક્યા નહીં. હાલ

ચીંથરાંઓની કોઈ ખોટ નથી, પણ એમાં આ સર્વોપરી જણાય છે... આવું કરતાં તો બકાલું કે વિદ્યાર્થીના આશીર્વાદ કરી પેટ ભરવાની મહેનત કરવી એ વધારે આબરૂદાર ગણાત, ગંભીરતાથી વિચાર કરતાં અમને એમ લાગે છે કે તેમાં આ લવારા જોડનારા કરતાં તે સાંભળનારાઓનો દોષ વધારે છે.” (નવલ ગ્રંથાવલી, પૂ. ૪) આ કહેવા પાછળ નવલરામની વ્યાપક સાહિત્યહિતચિંતા પ્રવર્તતી દેખાય છે. પ્રજાહિતમાં વિવેચક થાબડભાણાં શૈલી દાખવી ન શકે, ઠાવકું ને શાણું વલણ લઈ બેસી ન રહે. નિષ્પક્ષ બનીને કહેવું, લાગ્યું એ જ લખવું એની પ્રતીતિ એમનાં લખાણોમાંથી બહાર આવ્યા વિના ન રહે જે. ઈ. સંજાનાના વિવેચનસંગ્રહ (“ગુજરાતી સાહિત્યનું અનુશીલન” - અનુ. શાલિની ટોપીવાળા, અકાદમી, ૨૦૧૦ ગાંધીનગર)ની સમીક્ષા કરતી વેળા રમેશ ઓઝાએ આ વાતો તારવી છે. સંજાનાએ મુનશીના અતિપ્રચલિત ખ્યાલ ગુજરાતની અસ્મિતાને કૂવામાંના દેડકા જેવો કહ્યો. એમાં પ્રાંતીયતા અને સંકીર્ણતા જોઈ. સંજાના ધર્મ, પ્રદેશ કે સાંપ્રદાયિકતાના વર્તુળથી ઉપર ઊઠવાની વાત કરી વૈશ્વિકતાનો સંદર્ભ આપે છે. હવે આ જ વાત તમે ઠાકોરમાં જોઈ શકો. એમણે તો માત્ર પ્રાંતીય ભાષાઓના અભિમાનથી પ્રેરાઈને આપણી જ ભાષાના સાહિત્યજગતમાં પુરાઈ રહેવા બાબતે સાહિત્યકારોને ચેતવણી આપી છે અને એ માટે વિવિધ ભાષાની ઉત્તમ કૃતિઓના અનુવાદનું કામ મોટા પાયા પર ઉપાડવાની જિંકર કરી છે. પ્રશિષ્ટ સાહિત્ય અને વિશ્વસાહિત્યના આદર્શો ધરીને અન્ય ભાષાઓના ઉત્તમ સાહિત્યને આણવું પડે. ઉમાશંકરના ‘શ્રી અને સૌરભ’ ગ્રંથને યાદ કરીને કહી શકાય કે ઉમાશંકરનું આસ્વાદક - વિવેચક ચિત્ત કેવા તો પ્રશિષ્ટ ગ્રંથોને બાથ ભરે છે. ઠાકોરે આપણી કવિતાના ટીકાકાર જાતે-આપણે જ બનવાનું છે એમ કહીને આત્મમંથન પર ભાર મૂક્યો. બેહદ પ્રશંસા સામે સર્જકોને સાવધ રહેવા શીખ આપી. કવિ ઉપાધિ મેળવી લેવાની આકાંક્ષાવાળો અશિક્ષિત ઘુસણિયો અને અનધિકારી વર્ગ ગુજરાતમાં સારી પેઠે વધી ગયેલો એમને જણાયો ત્યારે કવિક્ષેત્રમાં આવા ધસારાને એમણે મહામોટી આફત ઘટાવી. ઠાકોર ભારપૂર્વક માનતા હતા કે લોકોએ કાવ્ય માટે રુચિ કેળવવી જોઈએ શિષ્ટગ્રંથો સંવનનના અધિકારી છે ઉમાશંકરના શબ્દો અહીં જાણે કે ઠાકોરના મતમાં સૂર પુરાવે છે. આ માટે ઉત્તમ કવિતાનું વારંવાર વાચન કરવાની તેઓ સલાહ આપે છે.

આ ઉદ્દેશને પાર પાડવા છૂટાછવાયા પ્રયત્નો કરવાને બદલે ગંભીરપણે બધી જ સાહિત્યિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ સાતત્યથી હાથ ધરવી જોઈએ.

રામનારાયણ પાઠકે ઉત્સવોમાં જોવા મળતી અકલાત્મકતાનો વિરોધ કર્યો હતો. મુંબઈનાં નવરાત્રિ સંમેલનો વિશે સ્પષ્ટ અભિપ્રાય આપતાં તેઓ કહે છે: “કલાનાં જૂનાં સ્વરૂપોને વિકસાવીએ તેમાં કશું ખોટું નથી. ઊલટું એ આવશ્યક છે, પણ કલાના સ્વરૂપને વિકસાવવા માટે કલા સાથે જે તન્મયતા હોવી જોઈએ. કલાભક્તિ હોવી જોઈએ તે ઘણા થોડામાં છે. પરિણામે કલામાં આપણે સાચો ફેરફાર કરીએ છીએ, અને સામાન્ય લોકોની વાહવાહ મળી એટલે એ ફેરફારને સાચી દિશાનો ફેરફાર માનીએ છીએ.” (કાવ્યની શક્તિ, પૃ. ૧૯૧) તેઓ તો એમ પણ માને છે કે હલકી ગણાતી વર્ણોની બહેનોને આપણા ઉત્સવોમાં આમંત્રણ આપી તેમની સાથે ભળીએ. કદાચ તેમનામાં કલાનાં કેટલાંક સાચાં સ્વરૂપો હજી સચવાઈ રહેલાં મળી આવે. (એજ, પૃ. ૧૯૪) ‘ભવાઈ અને નવું નાટક’ નામના લેખમાં તેઓ ભવાઈના ઉત્તમાંશોની ચર્ચા કરે છે. રણછોડભાઈ ઉદયરામ તો રા. વિ. પાઠક કહે છે એ પ્રમાણે ભવાઈના સ્વરૂપને જ મિટાવી દેવાના મતના હતા. આવી કલાશત્રુ દષ્ટિ તો કલાજગત માટે આઘાતક નીવડે. એમાં રહેલી ક્ષતિઓને ઉવેખો પણ એની વિશિષ્ટતાઓને તો પારખવી પડે, શક્યતાઓનો તાગ કાઢવો પડે, ભવાઈની આવી શક્યતાઓ એ પછી કેટકેટલા સર્જકોએ જોઈ છે એ જાણીતી વાત છે. રા. વિ. પાઠક ભવાઈના બીજા એક મહત્ત્વપૂર્ણ એવા પાસાની ચર્ચા કરે છે. એ છે ગદ્યવાણીના લહેકાઓની. નૃત્યનાટિકાઓમાં ભવાઈના છંદોઢાળોનો ઉપયોગ કરવાની પણ તેઓ ભલામણ કરે છે. બદલાતા સમાજપ્રવાહોને કારણે સાહિત્યજગતમાં પણ પરિવર્તન આવતાં હોય છે. વિવેચક જો સજાગ ન રહે તો એ પરિવર્તનને જોઈ ન શકે. ફેશનના કારણે ને ગાવાના ચલણમાંથી નીકળી ગયેલાં જૂના ઢાળનાં ગીતોને લીધે સમાજમાંથી એવાં ગીતો લખાતાં ગવાતાં બંધ થઈ રહ્યાની ઝીણી વાત તેઓએ પકડી છે. સંસ્કૃત દીર્ઘકાવ્યોના અનુવાદમાં પણ સમશ્લોકી અનુવાદ કર્યા કરવાની રૂઢિ સામે નારાજ પ્રકટાવી તેઓ દેશી ઢાળોમાં અનુવાદ કરવા તરફ આંગળી ચીંધે છે. બ. ક. ઠાકોર પણ નવલરામના ‘મેઘદૂત’ની ચર્ચા કરતી વખતે આ દેશી ઢાળોની ભલામણ કરે છે.

સાચા સાહિત્યકારને પ્રજાના જીવનઉંબર સુધી જતો જોવા આતુર મેઘાણીએ માન્યું કે પ્રજાના શરીરને આપણે ઘણા ઘણા ટુકડાઓમાં છેદી નાખ્યું. ઘણા વાડાઓ રચી દીધા, ઘણાં તડો પાડ્યાં. હવે સાહિત્ય નામનું નવું તડ ન પાડીએ. સાહિત્યને નામે વિતંડા ન કરીએ. “સાહિત્ય એ કંઈ વરસ-દહાડાની

પ્રગટ થતી સો-પચાસ બેઠંગ ચોપડીઓમાં સમાઈ ન જાય. સાહિત્ય એટલે ઊર્મિગીત ને નવલિકા જ નહીં, સાહિત્ય એટલે મુંબઈના મહોલ્લાના કોઈ ત્રીજા માળા પર ખરે બપોરે માંડમાંડ દઢૂડી પાડતા નળનું પા-અરધી ડોલ પાણી નહીં. સાહિત્યની તો સાગરવેળ: જીવનના વિશાળ ક્ષેત્રને જે આણુએ આણુએ પ્લાવિત કરી મૂકે” (જન્મભૂમિ, ૯-૬-૩૪, પરિભ્રમણ-૧, પૃ. ૨૧) આ સાગરવેળથી જીવનના વિશાળ ક્ષેત્ર સુધી સાહિત્યકાર કેમ પહોંચતો નથી? ફાર્બસ સભાને ભૂગોળ-ખગોળનાં પુસ્તકો લખનારા ન મળતાં મેઘાણીએ કેવળ કવિતા-વાર્તામાં રમમાણ રહેતી ગુજરાતી પ્રજાની ધૂળ કાઢી નાખી છે. તેઓ આપણાં માધ્યમો વિશેની ચિંતા કરતા પણ દેખાય છે. ચન્દ્રવદન મહેતાએ એક વાર મેઘાણીને કહેલું કે “અમદાવાદ ખાતે ગુજરાતનું સ્વતંત્ર રેડિયો ઘર ઉઘાડવાને હવે ઝાઝી વાર નથી, પણ અક્કેક દિવસના ત્રણત્રણ, ચચ્યાર કાર્યક્રમો પૂરવાને માટે તારી મારી પાસે શી સામગ્રી છે એ તો કહે? આખું વર્ષ પ્રજાને આપણે શું પીરસીશું? નાટક-નાટિકાઓ છે? ગીતો છે? વાર્તાઓ છે? નિબંધોય છે? આ બાબરા ભૂતને કામમાં કઈ પેર રોકી રાખીશું?” – માધ્યમોની સામે કેટલું કામ-પથ્ય કામગીરીનો પડકાર છે એને મેઘાણી બહુ વહેલા જોઈ શક્યા છે. દરેક કોમને સાહિત્યદષ્ટિ સંપડાવવાની વાત મેઘાણી કરે છે, જેના વડે એકપ્રજાત્વની ભાવના વિકસી શકે. ધર્મોએ અને રાજકારણે ખડી કરેલી દીવાલોને આખરે તો સાહિત્ય જ ભેદી શકશે, એમ મેઘાણીનું સ્પષ્ટ માનવું છે. તેઓ નોંધે છે: “તમારી કલમને કોમી પત્રકારત્વની પેઠે ખરડશો નહીં. કોઈ ઝનૂનને જોર ન દેતા. પણ જીવનનું, ઊંડા માનવદિલનાં દર્દો રજૂ કરતું, તમારા સમાજને અંદરખાનેથી શોષી લેનારાં તત્ત્વો પકડનારું યુગસાહિત્ય નિપજાવજો કેમ કે સાચા સાહિત્યકારો તો સુલેહના પયગમ્બરો છે.” (એજ, પૃ. ૮૮) મેઘાણીએ સાહિત્યકારોને મોટી પદવી ધરી દીધી, પણ એ જ મેઘાણી સર્જકોની રીતભાતોને જોઈ ક્યારેક ઊકળી પણ ઊઠ્યા છે. તારસ્વરે કહે છે કે: “ને કોણે કહ્યું કે લેખકો વધી પડ્યા છે? લેખકો નહીં, પણ એદીઓ, લેભાગુઓ, સસ્તી પ્રસિદ્ધિના લાલચૂડાઓ કદાચ વધી પડ્યા હશે. લેખકજીવનને શ્રમજીવનનું ગૌરવ આરોપનાર ખંતીલા કલમજીવીઓની તો હજુ પારાવાર ખોટ પડી છે. એક એક વિષયનો અભ્યાસ લઈ બેસી જનારા ક્યાં છે? કેટલા છે? બતાવો. વિષયો થોકબંધ પડ્યા છે. પ્રભાતે પ્રભાતે દેશદેશાવરમાંથી થોકેથોક પુસ્તકો આપણે કિનારે ઠલવાય છે. તેમાંથી સાચી વિદ્યાની તારવણી કરી પ્રજાને દેવાની કેટલાકને પડી છે?” (એજ, પૃ. ૧૬૯)

સર્જકની આ જવાબદારી ઉમાશંકરે જે સળંગ લેખમાં નોંધી છે તે લેખનું શીર્ષક છે ‘લેખકની જવાબદારી-ઝડપથી પલટાતી દુનિયામાં’ આ લેખમાં “કલાકાર બનવું, લેખક બનવું એ કંઈ નાનીસૂની જવાબદારી નથી, ખાસ કરીને અત્યારના સમયની વૈષમ્યની સ્થિતિમાં” એમ કહ્યું. ભારતીય લેખકને તેઓ નવજાત ભારતની વાઙ્મય પ્રતિનિર્મિતિનું ધ્યેય સિદ્ધ કરવાની જવાબદારી પણ ચીંધે છે. કલાકારની સર્જનકૃતિ જ સંસ્કૃતિની આશાની મૂર્તિ બની રહે એમ સંસ્કૃતિકારે માન્યું. એમણે કલા અને પ્રચાર, સાહિત્યકલાના પ્રચાર જેવા મુદ્દાઓ પર પણ વિચારો આપ્યા અને સાહિત્યનો વિચાર સમાજ ને સંસ્કૃતિથી અલગ રાખીને કરી ન શકાય એમ સ્પષ્ટ કહ્યું છે. જ્યંત કોઠારીમાં સાહિત્યહિતની સાથે એક પ્રજાહિત પણ વસ્યું હતું પુષ્કળ ભૂલોવાળાં ને પ્રજાને ગેરમાર્ગે દોરતાં કેટલાંક પુસ્તકો રદ કરવાની માગણી સુધીનો તંત એમણે પકડ્યો હતો એમ કરવા પાછળ જ્યંતભાઈની એવી સમજણ રહી હતી કે પ્રજાને સાચું જ્ઞાન, સાચી માહિતી કદાચ ન આપી શકીએ, પણ ખોટું જ્ઞાન, ખોટી માહિતી તો કેમ અપાય? અને એ માટે દષ્ટાંત આપેલું કે ગાંધીજી જેવા ઝીણી કરકસર કરનારે પણ ગોખલેના લેખોના નબળા અનુવાદની છપાયેલી નકલો પસ્તીમાં પણ ન કાઢતાં બળાવી મૂકી હતી. (પ્રસાર પ્રકાશિત ‘રઢિયાળી રાત’માં દોષો રહી જવાથી એને વાચકો પાસેથી પરત મેળવી અદ્યતન આવૃત્તિ આપવાનો દાખલો તો તાજો જ ગણાય) વિદ્યાર્થીઓ માટે અભ્યાસસામગ્રીનાં પુસ્તકો તૈયાર કરવા બાબતે એમને કોઈ છોછ નહોતી. સરળ સામગ્રી આપવી એમ નહીં, પણ ઉત્તમ સામગ્રી સરળ પદ્ધતિએ આપવી, ને એમ સાહિત્યવિશ્વમાં વિદ્યાર્થીઓનો પ્રવેશ કરાવવો એવો નેક આશય એમાં હતો. આજે આ પ્રકારનાં કામ કરનારો વર્ગ રહ્યો છે ખરો? સૂઝ અને શ્રમથી તૈયાર થયેલી આવી અભ્યાસસામગ્રી વ્યાપારી હેતુઓથી દૂર હોય એ તો સ્પષ્ટ જ હોય. વિજય શાસ્ત્રી પણ આ બાબતે નોંધે છે: “આપણે ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ માટે કશું વિચારવું કે લખવું એ શા માટે ઊતરતું ગણાય છે એ હું સમજી શકતો નથી. અભ્યાસક્રમમાં નિયત થતી કૃતિઓની સાહિત્યિક ક્ષમતા તપાસવામાં ક્યો અપરાધ થાય છે તે પણ સમજી શકાય એમ નથી.” નિશાળમાં ગોખણિયા ચોપડીઓ કોઈ વિદ્યાર્થીને ખરીદ ન કરવા દેવા મહેતાજીઓને સખત ભલામણ કરનારા નવલરામ પણ અહીં યાદ આવી જાય. (નવલ ગ્રંથાવલિ, પૃ. ૨૭૪)

સુરેશ જોષીએ એ વાત સતત કરી હતી કે વિવેચને સર્જનપોષક વાતાવરણ

રચવું જોઈએ. કશો વિશેષ પ્રકટ ન કરતી સામાન્ય કૃતિ વિશે વિસ્તારથી જે લખાણો થતાં રહે છે અને નવોન્મેષ પ્રકટાવતી કેટલીય કૃતિઓ અનુલ્લેખ રહી જાય છે એ બાબતને તેઓ વિવેચનની બેજવાબદારીનું સૂચક ગણે છે. આપણી વિશિષ્ટ કૃતિઓને ધરાર ખૂણો પળાવવાનું કામ તો આજે પણ થઈ રહ્યું છે. ગુજરાત જ જો પોતાના સર્જકોને ઉમળકાભેર ન આવકારે તો પછી બીજા પ્રદેશો તો ક્યાંથી ઉદાર બનવાના છે? એવો પ્રશ્ન એમણે કર્યો હતો. જ્યોર્જ સ્ટાઈનરના લેખને આધારે તેઓ લોકશાહીના પ્રગટ માળખા હેઠળ અપ્રગટપણે જોવા મળતી સેન્સરશિપની ચર્ચા કરે છે. સ્થાપિતહિતોની જોડુકમી ચારે દિશાથી ફૂલીફાલતી રહી હોય ત્યારે કલાની સ્વાયત્તાની વાતનો સ્વીકાર કરતાં એમણે કહ્યું છે: “દરેક સમાજનો વગ ધરાવનારો વર્ગ (Establishment) પોતાને અનુકૂળ નહીં હોય એવી સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિને અનેક રીતે રૂંધતો જ હોય છે. પોતાની જેમાં સમ્મતિ છે તેવી જ પ્રવૃત્તિને એ ઉત્તેજન આપે છે, ઘણી વાર કૃતક નૈતિક પ્રશ્નો ઊભા કરીને સમાજને, કેટલાક સર્જકોની સામે આ વર્ગ ઉશ્કેરતો હોય છે. વિદ્યાસંસ્થાઓ પર પણ આવા વર્ગનું પ્રભુત્વ હોય છે ત્યારે પરિસ્થિતિ વધારે ખતરનાક નીવડે છે. આવી પરિસ્થિતિનો પ્રતિકાર કરવાની શક્તિ આપણે ત્યાં હજી ઝાઝી કેળવાઈ નથી.” (અરણ્યરુદન, પૃ. ૬૮) શિરીષ પંચાલે સાહિત્યવિવેચનની પ્રવૃત્તિ નરી શૈક્ષણિક ન બની રહેવી જોઈએ એમ કહીને આ પ્રવૃત્તિનો પ્રભાવ સાહિત્યજગત પર અંકાય એવી આશા પ્રગટ કરી છે. વિવેચકે સાહિત્યને અનુકૂળ વાતાવરણ ઊભું કરવા, સંવાદ રચવાની તેઓ સતત વાત કરે છે, કેમ કે જો સર્જનાત્મક વાતાવરણનું નિર્માણ કરવું હશે તો વિવેચન એમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવી શકે છે. સામાજિક ઉત્તરદાયિત્વ તો પરમતસહિષ્ણુ બનાવે. વિવેચનમાં ચાર-આઠ કાનની સત્તાને કારણે હંમેશાં જોડુકમી પ્રવેશતી હોય છે. વિવેચક પોતાની વિભાવના, ધોરણો અને મૂલ્યો સમકાલીન સર્જક-વિવેચક પર લાદવાનો પ્રયત્ન કરવા જાય, ધાક બેસાડવાનો પ્રયત્ન કરે એ કેટલું યોગ્ય ગણાય? નીતિન મહેતાએ આવા સમયે વિદેયાત્મક ભૂમિકાએ વાત કરવાની કહી. મથામાણ કરનારાઓ, પ્રયોગશીલોની નોંધ અચૂક લેવા તરફ એમણે ધ્યાન દોર્યું. સર્જન-વિવેચનમાં એક વિચારની સામે બીજો વિચાર હોતો નથી. એ પૂરક પણ હોઈ શકે એમ તેઓ કહે છે. આ વિચારમાં ઉમેરણ, બાદબાકી થતાં રહે એથી મૂલ્યાંકનો પણ અસ્થિર રહેવા સંભવ છે, પણ એનો મોટો લાભ એ કે મુક્ત વિચારની ખેવના એમાં પ્રગટે છે. જીવનમાં